

УДК 599.74-15 (477)

ПЕРСПЕКТИВИ ІСНУВАННЯ СТЕПОВОГО ТХОРА (*MUSTELA EVERSMANNI* LESSON, 1827) У ХОМУТОВСЬКОМУ СТЕПУ

Володимир ТІМОШЕНКОВ

Перспективи існування степового тхора (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) у Хомутовському степу. — В. Тімошенко. — Аналізується можливість існування степового тхора у відділенні Українського степового природного заповідника "Хомутовський степ" у зв'язку із ступенем резерватогенних змін його біотопів на ділянках із різним режимом охорони. Показана залежність стану кормової бази цього виду від рослинного покриву території. Знищення основних кормових об'єктів, котрі забезпечували степовому тхору не тільки їжу, а й середовище існування, призвело до катастрофічного падіння його чисельності. Охорона цього виду неможлива без збереження повночленних степових фауністичних комплексів.

Ключові слова: степовий тхір, заповідник, охоронна зона, колонія, ховрашок, ссавці.

Адреса: Український степовий природний заповідник, с. Самсонове, 87172, Тельманівський район, Донецька область, Україна. E-mail: timoshenkov@ua.fm.

Prospects of existence of steppe polecat (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827) in Khomutovsky Steppe. — В. Тімошенко. — Possibility of existence of the steppe polecat in the department "Khomutovsky Steppe" of the Ukrainian Steppe Natural Reserve is analyzed in connection with degree reservation changes its biotopes in a plot with different regime of guarding. It is show the dependence condition fodder's base this species from vegetation cover of territory. Destroyed fundamental fodder object which provide steppe polecat no only food but habitation, lead to catastrophe's decrease of its number. Guarding this species impossible without preservation mammal's complex full of component.

Key words: steppe polecat, reservation, guarding zone, colony, susliks, mammals.

Address: Ukrainian Steppe Natural Reserve, Samsonove vil., 87172, Telmanovo district, Donetsk oblast, Ukraine. E-mail: timoshenkov@ua.fm.

Вступ

Степовий тхір (СТ) (*Mustela eversmanni* Lesson, 1827, Червона книга України, II категорія охорони) фігурує в фауністичному списку заповідника "Хомутовський степ" (ХС) [6]. Відділення ХС Українського степового природного заповідника являє собою ділянку 1030,4 га ксерофітного варіанту різнотравно-типчакково-ковилового степу з середньорічною численністю опадів 449,3 мм [8]. В теперішній час степ заростає чагарниками терену, карагани та порізно стоячими деревами. Заплава ріки Грузський Сланчик більшою частиною теж зайнята чагарниками та деревами. Саме тут відмічаються візуальні зустрічі з лісовим тхором (*Mustela putorius* L., 1758).

Аналіз умов існування

Намагаючись з'ясувати стан популяції СТ у заповіднику ХС, ми зіткнулися з проблемою неможливості обліку цієї тварини. За останні 10 років нам відомий тільки один випадок, коли його бачили (село Конькове у 3 км від заповідника). Респондент, тимчасовий робітник заповідника, впевнено вказував на фото саме степового, а не

лісового тхора. В Північних Кизилкумах, де СТ є найбільш чисельним представником родини кунцевих і зустрічається усюди (за 7 років, з 1951 по 1957, добуто 66 тварин) розповсюдження його пов'язане з поселеннями великої піщанки (*Rombomys opimus* Licht., 1823). Відсоток зловлених капканами СТ під час обліків великої піщанки становить від 0,13 до 0,52 [9] (в середньому 0,21).

Але цей вид тхора занесено до Червоної книги України, і тому капканний відлов виключається. За слідами взимку розрізнити СТ від лісового проблематично, та й "сніговий покрив (у Приазов'ї) нетривкий у зв'язку з частими відлигами і характеризується незначною потужністю" [8]. Тому ми вирішили оцінити кормову базу СТ в місцях, теоретично придатних для його проживання.

Особливості біології степового тхора

СТ "у протилежність лісовому тхорові, як правило, уникає не тільки лісів, але навіть чагарників, а також населених пунктів, зустрічаючись в подібних місцях проживання лише як виняток. Віддає перевагу відкритим степам, напівпустелям,

лукам, перелогам. Оселяється головним чином у норах ховрахів, хом'яків, великих земляних зайців, цокорів, іноді лисиць та борсуків” [2]. Виходячи з цього, територія заповідника зараз не зовсім придатна для проживання СТ.

“Живиться виключно тваринною їжею, головним чином ховраками, хом'яками, норицями, хом'ячками та іншими гризунами. По кількості екземплярів у складі живлення переважають мишовидні гризуни, але по масі на першому місці насамперед у південних районах стоять ховрахи і почасти хом'яки” [2]. У Приазов'ї це – ховрах малий (*Citellus pygmaeus* Pall., 1778).

Заповідник

Таким чином, у заповіднику немає і базових кормів тхора – ховрахів. Ми жодного разу не бачили ховрашка в заповіднику. Хом'як звичайний (*Cricetus ericetus* L., 1758) також не є присутнім у відловах 1996–2004 років. Немає тут і земляного зайця (*Allactaga jaculus* Pall., 1778). Спостерігається відсутність тварин, що риють нори, котрі дають СТ не тільки живлення, а й притулок.

Охоронна зона

У кілометровій охоронній зоні (ОЗ) заповідника навпаки, збереглися ділянки, придатні для проживання СТ: балки Хомутовська, Брандта, Тацінська розташовані на лівому березі річки Грузський Єланчик і ділянки збитих пасовищ на правому березі, однак ховрашок мешкає тільки на правому схилі балки Таціно, навпроти ставка і на правому березі річки Грузський Єланчик, біля водоводу (водозабірні споруди міста Тельманове).

Колонія у балці Таціно перевірялася 22 березня 2004 року. Відкритих нір знайдено не було. 25.07 оглянули разом з О. Кондратенко та знайшли 5 нір біля старої силосної ями. 28.09 під час огляду (з В. Тимошеновою) знайдено 3 нори на площі близько 2 га. Огляд колонії біля водоводу проводили 27.09.2004 і 28.09.2004. Згідно даних опитування ховрахів тут багато. Облік нір на площі 0,25 га з екстраполяцією на 2 га дав результат 307,7 нори (Абагуров, 1984, цит. за [1]). Колонія активно розселяється. Поодинокі нори є більш ніж за 200 м біля будівлі покинутого клубу.

Один СТ “згідно спостережень у природі та неволі з'їдає за добу 100 г і не більше за 150 г м'яса, що приблизно відповідає одному ховраку чи

чи 10–20 мишовидним гризунам” [2]. Отож запасів цієї колонії теоретично стане для мешкання однієї особи тхора.

Запаси мишовидних гризунів на пасовищі досить бідні. Відносна кількість мишовидних гризунів на пасовищі з колонією ховрашків в Тацінській балці в жовтні 2004 року дорівнювала 9 особин на 100 пастко/ночей (п/н) – комахоїдні ссавці в цій стації були відсутні. Та не треба забувати, що 2004 – це рік підйому численності дрібних ссавців в оптимумі їх проживання: на абсолютно заповідній ділянці (АЗД) ступу численність їх у травні становила 7 особин на 100 п/н, в липні – 15 ос./100 п/н, в жовтні – 23 ос./100 п/н.

Ми знайшли в колонії біля водоводу одну нору тхора, але виду належність його не з'ясували.

Підсумок: кормова база вочевидь не достатня для повноцінного існування СТ. Він може існувати на супутніх кормах, та це буде балансування на межі виживання.

Відомі колонії ховрахів

Найближчі колонії ховрахів знаходяться в 7 та 25 км від місця дослідження: Ковські ставки в верхів'ї ріки Мокра, гирло річки Мокра біля міста Новоазовська.

Згідно з даними опитувань, в Донецькій області ще є колонії ховрашка малого: 1) біля м. Червоноармійськ, недалеко від с. Червоний Партизан на трасі Донецьк-Горлівка, 2) біля с. Качкари Новоазовського району, між сс. Михайлівка та Зорі біля р. Грузський Єланчик, 3) вище с. Глинки на правому березі р. Грузський Єланчик, 4) у 2-х км від р. Кальміус навпроти Старої Ласпи. Але всі вони досить віддалені одна від одної й від району спостережень і не досить численні, окрім колонії у Старої Ласпи.

30.08.2004 року ми оглянули колонію біля траси Донецьк-Горлівка. Ділянка перелогу з лукою з обох боків постійного водотоку в балці площею 250x250 м. Місцина відкрита, вздовж русла є поодинокі верби. Навкруги є покинуті поля і ділянки цілини. Місце віддалене від населених пунктів.

2004 року ділянка правого берега річки Грузський Єланчик, де мешкає колонія ховрахів, була з'єднана невеликим мостом з протилежним берегом ріки. З'явилася можливість відселення малого ховрашка на лівий схил Тацінської балки, котра впадає в річку вище мосту.

Таблиця 1. Відлови дрібних ссавців восени 2004 р. (на 100 пастко-ночей) (номенклатура за І. Загороднюком [3])

Стація	<i>Sylvaemus uralensis</i>	<i>Mus musculus</i>	<i>Microtus levis</i>	<i>Cricetulus migratorius</i>	<i>Sorex minutus</i>	<i>Crociodura suaveolens</i>
АЗД (абсолютно заповідна ділянка ступу)	14	1	2	5	1	0
КСЗ (косимий степ в заповіднику)	4	1	5	1	0	0
Кут (лучно-степова ділянка в уроч. Кут на території заповідника)	8	2	0	2	0	0
Пасовище	3	0	3	0	0	3

Таблиця 2. Сумарна вага мишовидних гризунів, зловлених у 2003–2004 роках (в грамах)

Стація	2003 осінь	2004 весна	2004 літо	2004 осінь	Середня вага	Кількість особин
АЗД	163,9	121,3	235,2	236,7	15,92	50
КСЗ	0,00	–	–	173,7	17,37	10
Кут	34,5	–	–	160,5	16,50	12
Пасовище	–	–	–	211,8	35,50	6

Примітки: Вага – сумарна вага всіх зловлених мишовидних гризунів (при підрахунку виключено “несмачних” комахоїдних); середня вага – середня вага одного гіпотетичного гризуна, кількість особин – число спійманих за відлови особин, по якому рахували середню вагу.

Таблиця 3. Весняні та осінні відлови дрібних ссавців у 1996–2004 роках (кількість особин на 100 ловушко-ночей)

Сезон	Стація	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	Середня річна
весна	АЗД	0	3	10	19	14	12	3	3	4	7,56
	КСЗ	0	5	4	6	8	6	2	0	–	3,88
	Кут	0	4	10	2	8	8	3	1	–	4,50
осінь	АЗД	2	6	4	11	4	33	0	11	23	10,44
	КСЗ	0	7	1	6	2	17	0	0	11	4,89
	Кут	7	5	2	3	8	2	1	5	12	5,00
Середньорічна кількість по заповіднику											6,05

Запаси дрібних ссавців

Кормова база СТ в 2004 році значно поліпшилася в результаті підйому численності нориці лугової (табл. 1). В такій кількості нориця попадається звичайно в АЗД та КСЗ в роки підвищення численності. 28.09.2004 р. при огляді колонії ховрахів у Тацінській балці ми візуально відмітили двох нориць; відмічена також велика кількість нір та прогризенних у траві ходів (стежок) до нір.

Почалося також зростання численності курганчикової миші (*Mus specilegus* Petenyi, 1882). Вона заселяє заповідник з півночі, з боку Тацінської балки, де ми спостерігали численні курганчики, характерні для цього виду, в березні 2004 р. на перелозі. Навесні ми знайшли 2 курганчики у заповіднику (на згарищі в кущах терену та на згорілій ділянці цілини) вперше з 1995 р.

Так, восени у 100 м від межі заповідника на краю поля соняшників знайшли курганчик діаметром $d=50$ см і висотою $h=25-30$ см, з колосків щиріці, мишія та пирія, курганчик на згарищі зі сторони Тацінської балки в 150 м від межі заповідника $d=100$ см і висота $h=50$ см із землі з п'ятьма виходами. Навколо росли пирій, деревій, смілка, залізник, чистець, в'язіль. Третій курганчик на лівому схилі балки Оболонської в заповіднику на згарищі $d=120$ см, $h=50$ см, матеріал – земля, оточення – злаки.

Відлови дрібних ссавців восени 2004 р. в заповіднику показали зростання численності мишовидних гризунів (табл. 3). Але оскільки така висока численність мишовидних гризунів, як у 2004 р., відмічається не кожний рік, то тхори можуть розраховувати на бідніший “пайок” (табл. 3).

Висновки

Оскільки навколо заповідника дрібні ссавці будуть мати набагато меншу чисельність, стає зрозумілим, що кормова база СТ в споконвічних місцях його мешкання дуже незначна. Таким чином, він повинен буде існувати на “другорядних” кормах, що не може створити оптимуму для існування популяції.

Крім того, оскільки заповідник сам дуже малий, а взимку тварини ходять до 10–15 км в пошуках їжі [2], то для збереження всього декількох самців та самок необхідно розглядати і кілометрову охоронну зону і навіть землі за її межами.

Заходи охорони

Для збереження СТ як біологічного виду потрібна охорона середовища його існування – цілинних пасовищ. У Донецькій області всі пасовища займають площу 286,8 тисяч га [4], або 10,8% території області. Та не треба забувати, що сюди входять і “поліпшені” пасовища.

Під особливу охорону треба взяти колонії ховрашків не тільки на територіях, що охороняються, але й за їх межами, оскільки вони дають тхору водночас і кормову базу, і місце норіння.

На колоніях не повинно вести господарську діяльність, яка зашкодить їх існуванню, насамперед діяльність, пов'язану з порушенням рослинного і ґрунтового покриву – будівництво, розорювання, влаштування стихійних (колонія біля водоводу) та “офіційних” звалищ сміття. Ці території повинні увійти в систему заказників, що підтримують існування червонокнижних видів.

-
1. Лобков В. А. Крапчатый суслик Северо-западного причерноморья. – Одесса: "Астро-Принт", 1998. – 272 с.
 2. Новиков Г. А. Хищные млекопитающие фауны СССР / АН СССР. – М., 1956. – 295 с.
 3. Загороднюк І. В. Польовий визначник дрібних ссавців України. – Київ, 2002. – 60 с
 4. Земля тривоги нашої. (За матеріалами доповіді про стан навколишнього природного середовища в Донецькій області в 2001 році) / Донецька обласна державна адміністрація, Донецьке Управління екології та природних ресурсів Міністерства України в Донецькій області. – Донецьк, 2002. – 108 с.
 5. Літопис природи Українського степового природного заповідника 1996–2003 рр.
 6. Сиренко З. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие. Аннотированный список видов) // Труды филиала Украинского степного природного заповедника "Каменные могилы". – К.: Фитосоцицентр, 1998. – 120 с.
 7. Червона книга України. Тваринний світ. – К., 1994. – 464 с.
 8. Український степовий природний заповідник / НАН України, Інститут ботаніки імені Холодного. – Київ, Фітосоціоцентр, 1998. – 280 с.
 9. Ротшильд Е. В., Смирин В. М., Шилов М. Н., Камышев А. И. Очерк млекопитающих Северных Кызылкумов // Фауна и экология грызунов. – Вып. 8. – 209 с.

Отримано: 30 листопада 2004 р.

Прийнято до друку: 23 червня 2005 р.